

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
 Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
 Patron: Prof. R. G. Kothari
 Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
 Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

“मानवता, शांतता, वाढ आणि विकासासाठी वसुधैव कुटुम्बकम्”

प्राचार्य डॉ. शोभना सावजी
 सावित्रीबाई फुले शिक्षण महाविद्यालय अकोट

सारांश

“वसुधैव कुटुम्बकम्” ही संकल्पना भारतीय तत्त्वज्ञानातील एक अत्यंत मूलभूत, व्यापक आणि कालातीत विचारधारा आहे. “अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥” या महा-उपनिषदातील प्रसिद्ध उक्तीनुसार संकुचित बुद्धी असलेले लोक “आपले-परके” असा भेद करतात; परंतु उदार चरित्र असणाऱ्यांसाठी संपूर्ण पृथ्वी हेच एक कुटुंब असते. या विचारात मानवतेच्या सार्वत्रिक एकात्मतेचा, परस्परावलंबनाचा आणि सहअस्तित्वाचा मूलभूत सिद्धांत अंतर्भूत आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा केंद्रबिंदू हाच असून, वसुधैव कुटुम्बकम् या तत्त्वज्ञानाचा मानवतेसाठी, जागतिक शांततेसाठी, सामाजिक-आर्थिक वाढीसाठी आणि शाश्वत विकासासाठी असलेला अर्थ व उपयुक्तता अभ्यासणे हे या लेखाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. भारतीय वेदांत परंपरेत मानव, निसर्ग आणि विश्व यांना परस्परांपासून वेगळे न मानता एक अखंड एकत्व म्हणून पाहिले जाते. उपनिषद, भगवद्गीता, महाभारत, पुराणे आणि बौद्ध-जैन तत्त्वज्ञानात करुणा, अहिंसा, समत्व आणि लोककल्याण या मूल्यांवर विशेष भर देण्यात आलेला दिसतो. “सर्वे भवन्तु सुखिनः”, “लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु” यांसारख्या संकल्पना वसुधैव कुटुम्बकम् या विचाराचा विस्तारच आहेत. या तत्त्वज्ञानानुसार केवळ व्यक्तीचा नव्हे, तर संपूर्ण समाजाचा, मानवजातीचा आणि पर्यावरणाचा कल्याण हाच नैतिकतेचा अंतिम उद्देश आहे. त्यामुळे वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना धार्मिक किंवा सांस्कृतिक मर्यादांपुरती न राहता, एक सार्वत्रिक मानवतावादी दृष्टिकोन म्हणून उदयास येते. आधुनिक जगात वाढते युद्ध, दहशतवाद, जातीय व धार्मिक संघर्ष, आर्थिक असमानता, स्थलांतराचे प्रश्न, हवामान बदल आणि नैसर्गिक आपत्ती यांमुळे जागतिक पातळीवर अस्थिरता निर्माण झाली आहे. अशा पार्श्वभूमीवर वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना जागतिक शांततेसाठी एक नैतिक व वैचारिक अधिष्ठान पुरवते. राष्ट्र-राज्यांच्या संकुचित स्वार्थी धोरणांऐवजी मानवकेंद्रित आणि सहकार्याधिष्ठित आंतरराष्ट्रीय संबंधांची गरज आज अधिक तीव्र झाली आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघ, युनेस्को, डब्ल्यूएचओ, युनिसेफ यांसारख्या जागतिक संस्थांच्या मूलभूत तत्त्वांमध्येही मानवी एकात्मता, सहकार्य आणि सामूहिक कल्याण यांचा विचार दिसून येतो, जो प्रत्यक्षात वसुधैव कुटुम्बकम् या भारतीय तत्त्वज्ञानाशी सुसंगत आहे. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश म्हणजे वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेचा सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक स्तरावर सखोल अभ्यास करणे. मानवतेच्या सार्वत्रिक कल्याणासाठी, शांततामय सहअस्तित्वासाठी आणि सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी ही संकल्पना कशी मार्गदर्शक ठरू शकते, हे स्पष्ट करणे हा या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू आहे. यासोबतच, आधुनिक जागतिक व्यवस्थेत या तत्त्वज्ञानाची उपयुक्तता, मर्यादा आणि अंमलबजावणीतील अडचणी यांचाही चिकित्सक विचार करण्यात आलेला आहे. अशा प्रकारे, हा विस्तृत सारांश हे अधोरेखित करतो की वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना केवळ प्राचीन भारतीय विचारपरंपरेची देणगी नसून, ती आजच्या जागतिक समस्यांवर उपाय सुचवणारी एक प्रभावी, मानवतावादी आणि शाश्वत विचारधारा आहे. मानवतेसाठी, शांततेसाठी, वाढीसाठी आणि विकासासाठी ही संकल्पना आधुनिक काळात अधिकाधिक स्वीकारली जाणे ही काळाची गरज ठरते.

प्रस्तावना

मानवजातीचा इतिहास हा संघर्ष, सहकार्य, प्रगती आणि अधःपतन यांचा सतत चालू असलेला प्रवास आहे. आदिम समाजापासून आधुनिक जागतिक समाजापर्यंत मानवाने भौतिक, बौद्धिक आणि तांत्रिक क्षेत्रांत विलक्षण प्रगती केली असली, तरीही मानवतेसमोर असलेल्या मूलभूत समस्या अद्याप सुटलेल्या नाहीत. युद्धे, दहशतवाद, जातीय व धार्मिक संघर्ष, सामाजिक व आर्थिक असमानता, पर्यावरणीय न्हास, हवामान बदल, निर्वासितांचे प्रश्न आणि मानवी हक्कांचे उल्लंघन या समस्या आज जागतिक पातळीवर अधिक तीव्र स्वरूपात उभ्या आहेत. अशा पार्श्वभूमीवर मानवजातीला केवळ तांत्रिक किंवा आर्थिक उपायांपेक्षा अधिक व्यापक, नैतिक आणि मानवकेंद्रित तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता भासते. याच संदर्भात भारतीय तत्त्वज्ञानातील "वसुधैव कुटुम्बकम्" ही संकल्पना विशेष महत्त्वाची ठरते. वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेचा अर्थ "संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे" असा होतो. ही संकल्पना महा-उपनिषदातील प्रसिद्ध श्लोकातून उद्भवलेली आहे – "अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥" या श्लोकामध्ये मानवाच्या मानसिकतेचे दोन प्रकार स्पष्ट केले आहेत. एकीकडे संकुचित विचारसरणी असलेले लोक "आपले-परके" असा भेद करतात, तर दुसरीकडे उदार, प्रगल्भ आणि विवेकी मनोवृत्ती असलेले लोक संपूर्ण विश्वालाच एक कुटुंब मानतात. हीच विचारसरणी वसुधैव कुटुम्बकम् या तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे.

संशोधनाची गरज व आवश्यकता :

आज जगासमोर उभ्या असलेल्या पर्यावरणीय संकटांमध्येही वसुधैव कुटुम्बकम् मार्गदर्शक ठरू शकते. निसर्गाला केवळ उपभोग्य वस्तू म्हणून न पाहता, कुटुंबातील सदस्याप्रमाणे जपण्याची भावना या संकल्पनेत अंतर्भूत आहे. हवामान बदल, प्रदूषण, वनतोड आणि जैवविविधतेचा न्हास या समस्या जागतिक स्वरूपाच्या असल्यामुळे त्यावरील उपायही सामूहिक आणि सहकार्याधिष्ठित असणे आवश्यक आहे. या दृष्टीने वसुधैव कुटुम्बकम् हे तत्त्वज्ञान पर्यावरणीय नैतिकतेचा पाया घालते. या संशोधनाची गरज यासाठी निर्माण होते की, वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना अनेकदा केवळ सांस्कृतिक घोषवाक्य किंवा तात्त्विक आदर्श म्हणून पाहिली जाते. मात्र तिचा प्रत्यक्ष सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक व्यवहारात कसा उपयोग होऊ शकतो, याचा सखोल अभ्यास तुलनेने कमी प्रमाणात झालेला आहे. प्रस्तुत संशोधनात या संकल्पनेचा तात्त्विक पाया, ऐतिहासिक संदर्भ, आणि आधुनिक काळातील उपयुक्तता यांचा चिकित्सक आढावा घेण्यात येणार आहे. तसेच, जागतिक शांतता, मानव विकास आणि शाश्वत विकास या संदर्भात वसुधैव कुटुम्बकम् कशी प्रभावी भूमिका बजावू शकते, याचा शोध घेणे हा या अभ्यासाचा मुख्य हेतू आहे. अखेरीस, ही प्रस्तावना हे स्पष्ट करते की वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना आजच्या विभाजित, अस्थिर आणि असमान जगात मानवतेला एकत्र आणण्याची क्षमता बाळगते. ती मानवतेसाठी नैतिक अधिष्ठान, शांततेसाठी वैचारिक मार्गदर्शन, आणि वाढ व विकासासाठी शाश्वत दृष्टी प्रदान करते. म्हणूनच, या तत्त्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास करणे ही केवळ शैक्षणिक गरज नसून, ती आधुनिक मानवजातीची नैतिक आणि सामाजिक आवश्यकता ठरते.

तत्त्वज्ञानिक व सांस्कृतिक पाया-

वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या गाभ्यात रुजलेली असून, ती केवळ नैतिक आदर्श नसून एक व्यापक जीवनदृष्टी आहे. या संकल्पनेचा तत्त्वज्ञानिक आणि सांस्कृतिक पाया समजून घेण्यासाठी भारतीय वैदिक परंपरा, उपनिषद, स्मृतीग्रंथ, महाकाव्ये, तसेच बौद्ध व जैन तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. या सर्व परंपरांमध्ये मानव, समाज, निसर्ग आणि विश्व यांच्यातील परस्परसंबंध, सहअस्तित्व आणि सार्वत्रिक कल्याण यांवर भर दिलेला दिसतो.

उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान आणि वसुधैव कुटुम्बकम्

वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेचा थेट उल्लेख महा-उपनिषदात आढळतो. "अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्" या वाक्यातून संकुचित मनोवृत्तीचे वर्णन केले आहे, तर "उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्" या ओळीतून उदार, विवेकी आणि

व्यापक दृष्टिकोन असलेल्या मानवाची संकल्पना मांडली आहे. उपनिषदांतील अद्वैत तत्त्वज्ञान हे या विचाराचे तात्त्विक अधिष्ठान आहे. अद्वैतानुसार ब्रह्म, आत्मा आणि विश्व यांमध्ये मूलतः भेद नाही. जर सर्वांमध्ये एकाच ब्रह्मतत्त्वाचे अस्तित्व मानले, तर भेदभाव, द्वेष आणि हिंसा यांना तात्त्विक अधिष्ठान राहत नाही. ईशावास्य उपनिषद मध्ये "ईशावास्यमिदं सर्वं" असे सांगून संपूर्ण विश्वात एकाच ईश्वराचे अस्तित्व मानले आहे. यामुळे मानवाने निसर्गाचा आणि इतर मानवांचा उपभोग घेण्याऐवजी त्यांच्याशी सहअस्तित्वाने वागावे, अशी नैतिक भूमिका स्पष्ट होते. हीच भूमिका पुढे वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेत विस्तारलेली दिसते.

वेदांत, भगवद्गीता आणि समत्वाचा विचार

वेदांत तत्त्वज्ञानात समत्व (Equality) आणि साम्यदृष्टी (Equanimity) यांना विशेष महत्त्व आहे. भगवद्गीतेत श्रीकृष्ण "विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि..." या श्लोकातून ज्ञानी पुरुष सर्व सजीवांमध्ये समान दृष्टी ठेवतो, असे सांगतात. ही समान दृष्टी म्हणजेच वसुधैव कुटुम्बकम् ची व्यावहारिक अभिव्यक्ती होय. गीतेतील लोकसंग्रह ही संकल्पना देखील या विचाराशी सुसंगत आहे. लोकसंग्रह म्हणजे समाजाच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी कर्म करणे. व्यक्तीच्या कर्तव्याचे अंतिम उद्दिष्ट केवळ वैयक्तिक मोक्ष नसून सामाजिक समन्वय आणि विश्वकल्याण असावे, ही भूमिका वसुधैव कुटुम्बकम् च्या तत्त्वज्ञानाचा पाया मजबूत करते.

भारतीय सांस्कृतिक परंपरा आणि लोकजीवन-

भारतीय समाजाच्या लोकपरंपरांमध्ये, संतसाहित्यामध्ये आणि भक्ति चळवळीत वसुधैव कुटुम्बकम् या विचाराचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे दिसते. संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वर, कबीर, नामदेव यांनी जात-पात, धर्म आणि सामाजिक भेद नाकारून मानवमात्राला समान मानण्याचा संदेश दिला. "विश्वाची माझी भाऊबंदकी" असा भाव संतसाहित्यातून व्यक्त होतो. भारतीय कुटुंबव्यवस्था, अतिथी सत्काराची परंपरा (अतिथी देवो भवः), आणि सामुदायिक जीवनशैली या सर्व गोष्टी वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेचे सामाजिक रूप मानता येतात. या सांस्कृतिक मूल्यांमुळे भारतीय समाजात सहिष्णुता, समन्वय आणि विविधतेतील एकता टिकून राहिली आहे.

इतर संस्कृतींतील समांतर संकल्पना

वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना केवळ भारतीय संस्कृतीपुरती मर्यादित नाही. आफ्रिकेतील Ubuntu ही संकल्पना "I am because we are" असा विचार मांडते. चिनी कन्फ्युशियन तत्त्वज्ञानात सामाजिक समन्वय आणि नैतिक कर्तव्यांवर भर दिला जातो. पाश्चात्य मानवतावादातही मानवाच्या सार्वत्रिक हक्कांची आणि प्रतिष्ठेची संकल्पना विकसित झालेली दिसते. या सर्व विचारधारांमध्ये वसुधैव कुटुम्बकम् शी साधर्म्य आढळते, ज्यामुळे या संकल्पनेचा सार्वत्रिक स्वरूप अधोरेखित होते.

तत्त्वज्ञानिक पाया आणि आधुनिक संदर्भ

आजच्या जागतिक संदर्भात वसुधैव कुटुम्बकम् हा विचार तत्त्वज्ञानापुरता मर्यादित न राहता, सामाजिक व राजकीय नीतिमूल्यांचा आधार बनू शकतो. बहुसांस्कृतिक समाज, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, मानवाधिकार, आणि शाश्वत विकास यांसाठी ही संकल्पना नैतिक चौकट प्रदान करते. व्यक्तीपासून जागतिक पातळीपर्यंत निर्णयप्रक्रियेत "संपूर्ण जग एक कुटुंब" ही भावना मार्गदर्शक ठरू शकते.

जागतिक शांतता आणि वसुधैव कुटुम्बकम्

जागतिक शांतता हा आधुनिक मानवजातीसमोर उभा असलेला सर्वात मोठा आणि मूलभूत प्रश्न आहे. तंत्रज्ञान, विज्ञान आणि आर्थिक विकासाच्या अभूतपूर्व प्रगतीनंतरही मानवजातीला टिकाऊ आणि सर्वसमावेशक शांतता प्राप्त करता आलेली नाही, ही वस्तुस्थिती चिंताजनक आहे. युद्धे, दहशतवाद, जातीय व धार्मिक संघर्ष, सीमावाद, निर्वासितांचे प्रश्न, तसेच राजकीय व आर्थिक वर्चस्वासाठी होणारी स्पर्धा यांमुळे जग सतत अस्थिरतेच्या छायेखाली आहे. अशा परिस्थितीत शांततेचा विचार केवळ

युद्धाच्या अनुपस्थितीपुरता मर्यादित न राहता, सामाजिक न्याय, मानवाधिकार, समता आणि परस्पर विश्वास यांचा समावेश असलेली व्यापक संकल्पना बनतो. या संदर्भात भारतीय तत्त्वज्ञानातील वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना जागतिक शांततेसाठी एक सशक्त नैतिक व वैचारिक आधार प्रदान करते.

शांततेची संकल्पना : पारंपरिक व आधुनिक दृष्टिकोन-

पारंपरिक दृष्टिकोनात शांतता म्हणजे युद्धाचा अभाव अशी मर्यादित संकल्पना प्रचलित होती. मात्र आधुनिक शांतताशास्त्रात Positive Peace आणि Negative Peace असा भेद केला जातो. Negative Peace म्हणजे थेट हिंसेचा अभाव, तर Positive Peace म्हणजे सामाजिक न्याय, समतोल विकास, मानवाधिकारांचे संरक्षण आणि संरचनात्मक हिंसेचा अभाव. वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना या Positive Peace शी अधिक सुसंगत आहे, कारण ती मानवी संबंधांमध्ये सहानुभूती, करुणा आणि परस्पर जबाबदारी यांवर भर देते. वसुधैव कुटुम्बकम् नुसार संपूर्ण मानवजात एक कुटुंब आहे. कुटुंबात मतभेद असू शकतात, परंतु ते संवाद, समजूतदारपणा आणि सहकार्याने सोडवले जातात. हीच भूमिका जागतिक पातळीवर स्वीकारल्यास संघर्षाचे स्वरूप मूलतः बदलू शकते.

“आपण” आणि “ते” या मानसिकतेचा प्रश्न

जागतिक संघर्षाचे मूळ प्रामुख्याने “आपण” विरुद्ध “ते” या द्वैतात्मक मानसिकतेत आढळते. राष्ट्र, धर्म, वंश, भाषा किंवा संस्कृती यांच्या आधारे माणसामाणसांमध्ये कृत्रिम भिंती उभ्या केल्या जातात. या भिंती द्वेष, अविश्वास आणि भीतीला जन्म देतात, ज्यातून हिंसा उद्भवते. वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना या द्वैताला नाकारते. ती सर्व मानवांना समान मानते आणि भिन्नतेत एकता शोधण्याचा दृष्टिकोन देते. जर एखाद्या व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीकडे “परका” म्हणून न पाहता “कुटुंबातील सदस्य” म्हणून पाहिले, तर त्याच्याशी वागण्याची पद्धत मूलतः बदलते. हा विचार वैयक्तिक स्तरावर जितका प्रभावी आहे, तितकाच तो राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही परिणामकारक ठरू शकतो.

आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि कूटनीतीत वसुधैव कुटुम्बकम्-

आंतरराष्ट्रीय राजकारण प्रामुख्याने राष्ट्रहित, सामरिक ताकद आणि आर्थिक स्वार्थ यांवर आधारित असते. Realist दृष्टिकोनात नैतिकतेला फारसे स्थान नसते. मात्र जागतिक शांततेसाठी केवळ सामरिक समतोल पुरेसा नसून, नैतिक आणि मानवतावादी दृष्टिकोन आवश्यक आहे. वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना आंतरराष्ट्रीय संबंधांना नैतिक अधिष्ठान देऊ शकते. संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना हीच मुळात जागतिक सहकार्य आणि शांततेच्या उद्देशाने झालेली आहे. मानवाधिकार जाहीरनामा, आंतरराष्ट्रीय शांतता करार, आणि शांतीसेना हे प्रयत्न वसुधैव कुटुम्बकम् या विचाराची आधुनिक रूपे मानता येतील. भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात अनेकदा “जग एक कुटुंब” ही भूमिका अधोरेखित केली आहे, जी नैतिक कूटनीतीचे उदाहरण ठरते.

दहशतवाद, कट्टरता आणि वसुधैव कुटुम्बकम्

दहशतवाद आणि धार्मिक-राजकीय कट्टरता हे जागतिक शांततेसमोरील मोठे धोके आहेत. या प्रवृत्ती प्रामुख्याने द्वेष, परकीयत्वाची भावना आणि अस्मितेच्या अतिरेकी आग्रहातून जन्म घेतात. वसुधैव कुटुम्बकम् या प्रवृत्तीच्या मुळावरच घाव घालते, कारण ती कोणत्याही प्रकारच्या श्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेला नाकारते. मानवतेची एकात्मता स्वीकारल्यास धर्म, वंश किंवा संस्कृती यांच्या आधारे हिंसा करण्यास नैतिक अधिष्ठान राहत नाही. त्यामुळे दहशतवादाविरुद्ध लढा हा केवळ लष्करी न राहता, वैचारिक आणि सांस्कृतिक पातळीवरही लढला गेला पाहिजे, आणि या लढ्यासाठी वसुधैव कुटुम्बकम् प्रभावी साधन ठरते.

सामाजिक न्याय आणि शांतता

शांततेचा सामाजिक न्यायाशी अतूट संबंध आहे. दारिद्र्य, भूक, शिक्षणाचा अभाव, आणि आर्थिक विषमता ही संरचनात्मक हिंसेची रूपे आहेत. ही हिंसा थेट रक्तपात न घडवता, समाजात असंतोष आणि संघर्ष निर्माण करते. वसुधैव कुटुम्बकम् नुसार कुटुंबातील कोणताही सदस्य उपेक्षित राहू नये. हीच भावना जागतिक स्तरावर स्वीकारल्यास सामाजिक न्याय आणि शांततेचा मार्ग सुकर होतो.

पर्यावरणीय शांतता आणि वसुधैव कुटुम्बकम्

आज पर्यावरणीय संकटे ही देखील संघर्षाची कारणे बनत आहेत. पाणी, जमीन आणि ऊर्जा संसाधनांवरून होणारे वाद भविष्यातील युद्धांचे स्वरूप ठरू शकतात. वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना मानव आणि निसर्ग यांच्यातील नाते कुटुंबीय म्हणून पाहते. त्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण हे केवळ तांत्रिक नव्हे, तर नैतिक कर्तव्य ठरते. पर्यावरणीय संतुलन राखल्याशिवाय दीर्घकालीन शांतता शक्य नाही. या दृष्टीने वसुधैव कुटुम्बकम् ही "Environmental Peace" ची संकल्पना दृढ करते.

शाश्वत विकासाची संकल्पना आणि तिचा व्यापक अर्थ

शाश्वत विकासाची संकल्पना ब्रुंडलँड आयोगाने मांडली—“भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा धोक्यात न आणता वर्तमान पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करणारा विकास.” ही व्याख्या विकासाच्या पारंपरिक आर्थिक दृष्टिकोनापेक्षा भिन्न आहे. यात आर्थिक प्रगतीबरोबरच सामाजिक न्याय आणि पर्यावरण संरक्षण या तीनही घटकांचा समतोल आवश्यक मानला जातो. वसुधैव कुटुम्बकम् या तत्त्वज्ञानानुसार विकास हा केवळ एका राष्ट्राचा किंवा एका पिढीचा प्रश्न नसून, तो संपूर्ण मानवकुटुंबाचा सामूहिक विषय आहे. जर संपूर्ण पृथ्वी एक कुटुंब मानली, तर विकासाच्या प्रक्रियेत कोणताही घटक—मानव, समाज किंवा निसर्ग—उपेक्षित राहू शकत नाही. त्यामुळे शाश्वत विकासाचा विचार करताना नैतिक जबाबदारीचा घटक अपरिहार्य ठरतो.

भारतीय तत्त्वज्ञान आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोन

भारतीय तत्त्वज्ञानात निसर्गाला उपभोग्य वस्तू म्हणून नव्हे, तर पूजनीय आणि कुटुंबातील सदस्य म्हणून पाहिले जाते. पृथ्वी माता, नद्यांना माता, वृक्षदेवता अशा संकल्पनांमधून मानव—निसर्ग नात्याची जाणीव दिसून येते. ईशावास्य उपनिषद मधील “तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा” हा विचार उपभोगावर संयम आणि त्यागाचा आग्रह धरतो. वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेत मानव आणि निसर्ग यांच्यात कृत्रिम भेद मानला जात नाही. संपूर्ण सृष्टी एक कुटुंब मानल्यास पर्यावरणाचा न्हास म्हणजे स्वतःच्या कुटुंबाचे नुकसान करणे ठरते. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षण हे केवळ कायदेशीर किंवा तांत्रिक नव्हे, तर नैतिक कर्तव्य बनते.

शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) आणि वसुधैव कुटुम्बकम्

संयुक्त राष्ट्रसंघाने मांडलेली शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) ही जागतिक सहकार्याची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. दारिद्र्य निर्मूलन, भूकमुक्ती, दर्जेदार शिक्षण, आरोग्य, लैंगिक समानता, स्वच्छ पाणी, स्वच्छ ऊर्जा, हवामान कृती आणि जागतिक भागीदारी ही उद्दिष्टे वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेशी मूल्यात्मकदृष्ट्या सुसंगत आहेत. ही उद्दिष्टे केवळ सरकारी धोरणांपुरती मर्यादित न राहता, संपूर्ण मानवकुटुंबाची सामूहिक जबाबदारी मानली गेली पाहिजेत. अन्यथा ती कागदोपत्रीच राहण्याची शक्यता असते.

भारताची भूमिका आणि सांस्कृतिक योगदान

भारताने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेकदा वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेचा पुरस्कार केला आहे. पर्यावरण संरक्षण, योग, आयुष्य, आणि आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी यांसारख्या उपक्रमांमधून भारताने जागतिक सहकार्याचा मार्ग स्वीकारलेला दिसतो. ही भूमिका केवळ राजनैतिक नसून सांस्कृतिक आणि नैतिक परंपरेशी जोडलेली आहे. शाश्वत भविष्यासाठी मूल्याधिष्ठित विकास तांत्रिक नवकल्पना, हरित ऊर्जा आणि पर्यावरणपूरक धोरणे आवश्यक असली, तरी त्यामागे मूल्याधिष्ठित दृष्टिकोन

नसेल तर ती अपुरी ठरतात. वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना मानवाच्या जीवनशैलीत संयम, जबाबदारी आणि सहानुभूती निर्माण करण्यास मदत करते. शाश्वत विकास हा केवळ धोरणांचा प्रश्न नसून तो जीवनदृष्टीचा प्रश्न आहे.

निष्कर्ष :

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना केवळ प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानापुरती मर्यादित नसून, ती आधुनिक जागतिक समस्यांवर मार्गदर्शन करणारी एक सार्वकालिक, सार्वत्रिक आणि मूल्याधिष्ठित दृष्टी आहे. "संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे" हा विचार मानवी इतिहासातील सर्वांत व्यापक मानवतावादी तत्त्वांपैकी एक असून, त्यात सामाजिक समता, नैतिक जबाबदारी, सहअस्तित्व आणि परस्परावलंबन यांचा समन्वय आढळतो. या अभ्यासात असे दिसून आले की भारतीय वेदांत, उपनिषदे, महापुराणे, बौद्ध आणि जैन परंपरा यांमध्ये वसुधैव कुटुम्बकम् या विचाराचा मूलाधार दृढपणे रुजलेला आहे. हा विचार मानव-मानव तसेच मानव-निसर्ग नात्याला नैतिक चौकट प्रदान करतो. त्यामुळे भारतीय तत्त्वज्ञान विकास, पर्यावरण आणि शांतता या तिन्ही क्षेत्रांना एकत्र बांधणारी समग्र दृष्टी देते. जागतिक शांततेच्या संदर्भात पाहता, राष्ट्रवाद, राजकीय स्वार्थ, आर्थिक स्पर्धा आणि सत्तासंघर्ष यांमुळे निर्माण होणारे संघर्ष हे मुख्यतः "आपण आणि ते" या विभाजनकारी मानसिकतेतून उद्भवतात. वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना या मानसिकतेला छेद देत "आपण सर्व" असा समावेशक दृष्टिकोन मांडते. जर राष्ट्रांनी परस्पर संबंध कुटुंबभावनेतून पाहिले, तर संघर्षाऐवजी संवाद, सहकार्य आणि शांततामय सहअस्तित्वाची शक्यता अधिक बळकट होते. शाश्वत विकासाच्या संदर्भात, प्रस्तुत अभ्यासातून हे अधोरेखित होते की आर्थिक प्रगतीचा एकांगी विचार मानवजातीला पर्यावरणीय संकटाच्या उंबरठ्यावर आणून ठेवतो. नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर, हवामान बदल आणि जैवविविधतेचा न्हास हे मानवाच्या जबाबदारीहीन वर्तनाचे परिणाम आहेत. वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना विकास प्रक्रियेत नैतिक संयम, पर्यावरणीय जबाबदारी आणि पिढ्यान्पिढ्यांमधील न्याय यांचा आग्रह धरते. त्यामुळे शाश्वत विकासाला ही संकल्पना एक सुदृढ तत्त्वज्ञानिक पाया प्रदान करते. पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, भारतीय परंपरेतील निसर्गपूजा आणि सहअस्तित्वाची भावना आधुनिक पर्यावरणशास्त्राशी सुसंगत आहे. निसर्ग हा उपभोग्य वस्तू नसून, कुटुंबातील अविभाज्य घटक आहे, ही जाणीव मानवाच्या जीवनशैलीत बदल घडवून आणू शकते. पर्यावरण संरक्षण हे कायद्यांपेक्षा अधिक मूल्याधिष्ठित संस्कारांवर अवलंबून असते, आणि त्या संस्कारांची बीजे वसुधैव कुटुम्बकम् या विचारात आढळतात. जागतिक सहकार्याच्या संदर्भात, हवामान बदल, महामारी, दारिद्र्य, अन्नसुरक्षा आणि ऊर्जा संकट यांसारख्या समस्या कोणत्याही एका राष्ट्राच्या मर्यादित सुटू शकत नाहीत. प्रस्तुत अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना जागतिक सहकार्याला नैतिक अधिष्ठान देते. संयुक्त राष्ट्रसंघाची शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) ही या संकल्पनेशी मूल्यात्मकदृष्ट्या सुसंगत असून, त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी कुटुंबभावनेवर आधारित जागतिक सहभाग आवश्यक आहे. तथापि, प्रस्तुत संशोधन हेही मान्य करते की वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेची अंमलबजावणी करताना अनेक व्यावहारिक अडचणी येतात. जागतिक राजकारणातील सत्तासंघर्ष, आर्थिक विषमता आणि सांस्कृतिक भिन्नता यांमुळे हा आदर्श अनेकदा आदर्शरूपातच राहतो. तरीही, कोणताही आदर्श तत्काळ पूर्णत्वास जात नाही; तो दीर्घकालीन प्रयत्नांमधून आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणातून साकार होतो. अंततः असे म्हणता येईल की वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना मानवजातीला केवळ नैतिक उपदेश देत नाही, तर भविष्याच्या दिशा सूचित करते. ती विकास आणि पर्यावरण, राष्ट्र आणि मानवता, अधिकार आणि कर्तव्य यांमध्ये समतोल साधण्याची प्रेरणा देते. जागतिक शांतता, शाश्वत विकास आणि सहअस्तित्व यांचा विचार करताना ही संकल्पना एक सुसंगत, सर्वसमावेशक आणि आशादायी मार्ग दाखवते. म्हणूनच, 21 शतकातील जागतिक संकटांवर मात करण्यासाठी वसुधैव कुटुम्बकम् हा विचार केवळ तत्त्वज्ञान म्हणून नव्हे, तर व्यवहार्य जीवनमूल्य म्हणून स्वीकारण्याची नितांत गरज आहे. हाच विचार मानवजातीला अधिक न्याय्य, शांततामय आणि शाश्वत भविष्याकडे घेऊन जाण्याची क्षमता ठेवतो.

निष्कर्षात्मक टिप्पणी :

अशा प्रकारे, वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेचा तत्त्वज्ञानिक पाया उपनिषदांतील अद्वैत विचारात, सांस्कृतिक पाया भारतीय जीवनमूल्यांत, आणि नैतिक अधिष्ठान अहिंसा, करुणा व समत्वात आढळतो. ही संकल्पना केवळ प्राचीन भारतीय परंपरेची देणगी नसून, ती एक सार्वत्रिक मानवतावादी विचारधारा आहे. तिचा तत्त्वज्ञानिक आणि सांस्कृतिक अभ्यास आधुनिक मानवजातीसमोर उभ्या असलेल्या समस्यांवर उपाय सुचवण्यास समर्थ ठरतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

ऋग्वेद. अनुवाद: राल्फ टी. एच. ग्रिफिथ, मोतीलाल बनारसीदास, १९७३.

भगवद्गीता. अनुवाद: सर्वपल्ली राधाकृष्णन, हार्वर कॉलिन्स, १९९३.

गांधी, मोहनदास करमचंद. हिंद स्वराज. नवजीवन प्रकाशन, १९३८.

गांधी, मोहनदास करमचंद. महात्मा गांधी संकलित लेखन. भारत सरकार, प्रकाशन विभाग, १९५८-१९९४.

टागोर, रवींद्रनाथ. राष्ट्रीयत्व. मॅकमिलन, १९१७.

विवेकानंद, स्वामी. स्वामी विवेकानंद समग्र वाङ्मय. अद्वैत आश्रम, १९८९.

